

Z. Karvalics László

A fordítástörténelem mint tárgy, az információtörténelem mint értelmezési keret

Bevezetés egy műhelykonferencia előadásaihoz

A fordítástörténet két erős tudományos ambíció találkozási pontján született meg. Egyik forrása a *fordítástudomány* (translation studies, traductologie) berkein belül megtermő és erősödő történeti érdeklődés, a másik pedig a tárgyválasztás bővülése a *történettudományon* belül, amely bizonyos korok és bizonyos kérdéskörök esetén fordítókra és tolmácsokra, művelődési kontextusban nevezetes szövegek nyelvközi utazásaira vált kíváncsivá.

A történettudományi érdeklődés tárgyközpontúsága heterogén és össze nem kapcsolódó eredményeket hozó szöveghagyományt hívott életre. Például az Ó-és Újszövetség fordításainak történetével már a 19. század második felében intenzíven kezdtek foglalkozni (Székely, 2003:5), az újkori Európa diplomáciai központjává lett török főváros nyelvi boszorkánykonyhájának szereplői iránt csak majd száz évvel később, a 20. század végén élénkült meg az érdeklődés¹ – de a két szöveghagyomány között nincs semmiféle átjárás. Az egyiket főleg teológiai, a másikat politikatörténeti izgalmak sodorták a fordítástörténeti tárgyválasztáshoz. S nem változott a helyzet akkor sem, amikor a hellenizmus, a humanizmus és a reneszánsz irodalmi és tudományos kézirat-vándorlásainak krónikája vagy a 15. század végén induló gyarmatosítás, majd később a kolonializmus története került a tárgylemezre az interkulturalitás kontextusában. Az ókor (és annak soknyelvű multikulturális birodalmi) kutatásában a többnyelvű feliratok és táblák „segédtudományi” keretben érdekesültek figyelemre, a nyelvi megfejtések révén megszerezhető kortörténeti ismeretek forrásaként. Eközben annak ellenére maradtak eurocentrikusak a

---

¹ A korai reflexiók közül emeljük ki Hiller (1991), a későbbiek közül Kármán (2016) tanulmányait, mint olyan feldolgozásokat, amelyek már nem a kortörténeti rekonstrukcióhoz hívják segítségül őket, hanem ők maguk a tárgy.

kiindulópontok, hogy régóta jól ismertek a fordítástörténelem kínai fejezetének fontos epizódjai.²

A fordítócéh tagjainak az 1960-as évek közepén ébredt fel az érdeklődése szeretett szakmájuk történetisége iránt, épp, amikor a fordítástörténelem maga is a negyedik korszakába lépett (Sawant, 2013). Ugyan afféle identitás-erősítő „kis színesként” egy-egy nevezetes fordító és tolmács története már korábban is bekerült különböző áttekintésekbe³, önálló iskolája alakult ki a szótártörténelemnek, de egy olyan *egyetemes és összehasonlító fordítástörténelem* igénye, amely minden kontinensre, nyelvek százaira, és közel három évezredre egyaránt vonatkozni kíván és tud, csak ekkor fogalmazódik meg. A legmerészebb vízió szerint pedig mindez a világtörténelemnek, a civilizáció történetének akár a fordítás perspektívájából történő újraírását is jelentheti. Magához a történeti folyamatokhoz kialakított újfajta viszonyt és beszédmódot (Rundle, 2012).

S mindennek a kezdeményezője Radó György (1912 – 1994) volt, az International Federation of Translators (FIT) magyar tagja,⁴ aki arra hívta fel a

---

² A fordítás Jia Gongyan-nak tulajdonított első, 3000 éves definíciójától („az egyik írott nyelv helyettesítése egy másikkal a kölcsönös megértés érdekében anélkül, hogy a jelentés megváltozna”) a Ming dinasztia alatt működő két, párhuzamos intézményig. Az egyik „a Fordítók Hivatala, ahol csak okmányok fordításával foglalkoztak, a másik az élőnyelvi tolmácsok kiképzését végezte, és a Szertartások Minisztériumától függött. A két iskolában nem ugyanazokat a nyelveket tanulmányozták és ismerték.” (Pelliot kutatásai nyomán idézi Ligeti, 1948:23). A „keleti” fordítástörténelemre ld. Van Hoof (1991).

³ A „hősök és mártírok csarnokának” állandó szereplői az Antwerpenben a Biblia kora-modern angolra fordításáért megégetett William Tyndale (1494 – 1536) vagy a Párizsban ateizmussal vádolt, megkínzott és kivégzett francia tudós, Etienne Dolet (1509 –1546), aki kálvinista szövegeket és Platón-dialógusokat egyaránt fordított. A szomorú lista végén Hitoshi Igarashi (1947-1991), a neves iszlámkutató, Salman Rushdie Sátáni verseinek japán fordítója áll, akit a szélsőséges iszlamisták fenyegetéseit követően halálra szurkálva találtak a Tsukuba Egyetemi irodája előtt 1991 júliusában. E panteon legnépszerűbb szereplője kétségkívül Malintzin (Malinche), akinek a történetével számos önálló, ismeretterjesztő és szaktudományos feldolgozás foglalkozik (Loria, 2017, Jager, 2016). A helyi nyelvek (maja, nahuatl) ismerőjeként megtanulta az ókasztíliait is, hogy Cortez segítőtje lehessen. Jellemző, hogy a spanyolok mezoamerikai térfoglalásának nyelvi vonatkozásaival foglalkozó közleményeket évtizedekig Malinche története uralta, miközben a 16. századi spanyol-Amerikában a fordítóknak és tolmácsoknak már önálló iskolája is nyílt (Arencibia Rodriguez, 2006).

⁴ Sürgetőnek vélem, hogy a fordítástörténelem nagy alakjain kívül elmélyülten foglalkozzunk a fordítástörténelem „hungarikumaival”: Radó György fordítástörténeti munkássága monográfusra, franciául és angolul megjelent írásai fordításra várnak. S ne feledkezzünk el a magyar születésű Bokor Gáborról sem (Gabe Bokor, 1937 -), a fordító-és tolmácsipar praktikus támogatására létrehozott *Translation Journal* alapítójáról.

kollégáit a szervezet Dubrovnikban rendezett 4. konferenciáján, 1963-ban, majd rövid cikkeiben (Radó, 1964, 1967), hogy előzetes tanulmányokkal és monográfiákkal járuljanak hozzá a korábban kevés figyelmet kiváltó fordítástörténelem megszületéséhez. Hatására a következő kongresszuson, három év múlva a finn Lahtiban önálló bizottságot állítottak fel (Committee for the History of Translation), és megkezdték egy nagy, reprezentatív tanulmánykötet előkészítését. Ez a munka azonban csak majd három évtized múlva jutott megvalósulásig, amikor sok-sok nekifutás után a tárgykör alpművének tekinthető könyv végre megjelent (Delisle és Woodworth, 1995). (Ekkorra már 140 főt számolt a fordítástörténelemmel foglalkozó kutatók néhány évente frissített listája⁵, akik közül a szerzők javarészt kikerültek). A bevezető-rendszerező, tankönyv-szerű válogatás egyes fejezetei a fordítókat az ábécék, a nemzeti nyelvek, a nemzeti irodalmak kovászaiként, a tudás terjesztőiként, a mindenkori hatalom „megzabolázóiként”, a vallások és a kulturális értékek terjesztőiként tárgyalták, s külön fejezetet szenteltek a szótárak és a tolmácsok szerepének.

Az évtizedes késlekedés ellenére mi sem bizonyítja jobban a Radó által meghirdetett program sikerét, mint hogy ugyanebben az évben a FIT-munkacsoporttól függetlenül is jelent meg rendhagyó fordítástörténeti monográfia, amely a 17. századtól napjainkig tekinti át a terület néhány kiválasztott vonatkozását (Venuti, 1995)⁶, illetve a szakirodalom egybehangzó véleménye, hogy a fordítástörténelem már a huszadik század nyolcvanas éveitől felszálló ágba került. Az elmúlt évtizedben pedig látványosan hangsúlyos kutatói terepümmé sikerült válnia, amit legjobban a monográfiák és a szakfolyóiratok burjánzása jelez⁷. Az általános és gyakorlati profilú fordításszakmai orgánumok is rendre történeti tárgyú

---

⁵ *International Directory of Historians of Translation*. Megjelent 1991-ben, 1993-ban és 1996-ban. A huszadik századi fordítástörténészek munkáját az *Index Translationum*, a Népszövetség, majd az UNESCO által 1932 óta évente összeállított fordításrepertórium segíti (Csizmadia, 2009).

⁶ A magyar termés nagyjából ugyanekkorról: egy alapos és sok érdekességgel szolgáló ismeretterjesztő írás a *História* lapjain (Petneki, 1994).

⁷ Az *Universitat Autònoma de Barcelona* még 2007-ben indított (inkább évkönyvnek számító) *Hispania-centrikus folyóiratot (1611: A Journal of Translation History* <http://tsjournals.org/journal/1611-journal-translation-history>). Ezt követte a *Hong Kong Chinese University* kétnyelvű *Translation History / Fanyishi yanjiu* című kiadványa 2011-ben (<http://tsjournals.org/journal/studies-translation-history-fanyishi-yanjiu>).

tanulmányokkal és tematikus számokkal jelentkeznek.⁸ S hogy mennyire igaz az az állítás, hogy a szemünk láttára, épp most értékelődik fel ez a témakör, jól jelzi a 2018 decemberi, Lisszabonban rendezett nemzetközi konferencia⁹, a Bécsi Egyetemen a 2019/1-es számmal indított új, nemzetközi folyóirat, a *Chronotopos*, amely merészen az egyetemes fordítástörténelem szakfolyóiratának a szerepét célozta meg¹⁰, s a neves Routledge Kiadó 2019 szeptemberében meghirdetett új könyvsorozatának (*Research on Translation and Interpreting History*) indítása.

A fordítástörténetnek mostanra komoly tematikai gazdagsága, egymásra figyelő szöveghagyománya alakult ki, vannak sokat hivatkozott „klasszikusai”, erős módszertani diskurzusa (Pym, 1998), s lassan már a fordítástörténelem historiográfiájáról is beszélhetünk, ami szorosan összekapcsolódik a fordítástörténelem elméleti útkeresésével (Bastin és Bandia, 2006, D’hulst, 2014).

Az önmagukon túlmutató kontextusok közül az *interkulturalitás*ra esik a legnagyobb figyelem (Pym, 2000), és erősen hangsúlyossá lett a személyes és *mikrohistoriai* kontextus¹¹, a *közvetítői* (go-between) szerepek általános felértékelődéséhez kapcsolódóan. Ehhez igazodnak a fordító és tolmács, mint a munkamegosztásból kiemelkedő *'szakma'* születésére és fejlődésére, majd *intézményesedésére* vonatkozó rendszerezések (például a kanadai fordítók társaságának 50 évét feldolgozó Delisle, 1990), a fordítók nemzetközi *hálózatosságát* vizsgáló feldolgozások (Pym, 2007), de nagyon izgalmas a *fordítás és a cenzúra* történeti kapcsolatait boncolgató válogatás is (Seruya és Moniz, 2008).

Erre a táguló és erősen diverzifikálódó témauniverzumra próbálta megadni a közös *szemléleti kiindulópontokat*, a fordítástörténelem „humanizálásának” ürügyén, két

---

⁸ A Taylor & Francis kiadó szakfolyóiratai közül az 1995 óta megjelenő nívós *Translator* például 2009-es évfolyamát szentelte két, az arab/török és a kínai fordítástörténetet áttekintő tematikus számnak, a 2007-ben indult *Translation Studies* pedig a 2012/2-es (Rethinking Methods in Translation History) és a 2014/2-es számát (The City as Translation Zone).

⁹ *A Host of Tongues... Multilingualism, lingua franca and Translation in the Early Modern Period* Absztraktkötete elérhető itt: <https://ahostoftongues.org/book-of-abstracts/>

¹⁰ <https://chronotopos.eu/index.php/cts/about>

¹¹ A fordítás mikrotörténetére ld. Adamo (2006). Az antropológusok számára pedig szinte kezdettől fogva külön izgalmat hordoz, hogy miként lehet a natív közösségek kifejezőkészségének kulcsdarabjait megfelelő jelentésben megérteni és átültetni a terepmunkán lévő kutatóknak - különösen akkor, ha elveszett, vagy soha nem is rendelkezünk azzal az ontológiával, amely ezt lehetővé tenné. Minderre lásd Anne Salmon remek tanulmányát (Salmon, 1989).

„princípium” köré rendezve az egyik legtermékenyebb és legnagyobb hatású szerző, Anthony Pym (2009).

„*Először a fordítókat tanulmányozd, utána a szövegeket*” – tartja Pym első princípiuma. Olyasmit ért alatta, hogy olykor akár az obskurusnak tűnő részletek, epizódok kiásása, fellelése és megosztása és a multidiszkurzivitáshoz meg a sokfajta kontextushoz való ragaszkodás elfogadása és követése kínálhat elégséges fegyverzetet a fordításban megnyilvánuló cselekvések háttérének elmélyült értelmezéséhez. S mindehhez természetesen a fordítók fizikai-földrajzi mozgásának követésére kell „kiérzékenyedni”: nemcsak országról országra, hanem ügyfélről ügyfélre és diskurzusról diskurzusra. Társadalmi beágyazottságukon, megrendelőiken és azokon a kontrollszerkezeteken kívül, amelyeken belül szerephez jutnak, érdemes az autonómiájukat, döntéseiket, „mikrohatalmukat” is feltárni.

„*Keressd a szakmai kultúra-köziséget!*” – fogalmazza meg a második princípium. Ahogy egy könyvnek, a fordítóknak is megvan a maguk *provenienciája*: valahonnan jönnek, valahogy képződnek, valamilyen úton betagozódnak a nyelvi problémamegoldásba. Érdemes komolyan venni a másodlagos hatásmechanizmusokat (secondariness), és bele kell törődni abba, hogy nem egyetlen, folyamatos történetben kell gondolkodni, hanem állandó megszakítottságban, diszkontinuitásban, amely mellett azonban termékenyen megférnek a lokalitások fölött kirajzolódó integrációk, tudás-akkumulációk és kölcsönhatások, az egyre átfogóbb hálózatokba rendeződés mintázatai is.

Ugyanezzel az „útravalóval” természetesen számos „hagyományos” történeti narratívával hibridizálhatóak fordítástörténeti tárgyak. A sokarcú politikátörténeti érdeklődés felfutó dilemmája az autoriter rezsimekkel együttműködő fordítók szerepének tisztázása. Erős a gazdaságtörténeti érdeklődés (árak, kínálat, foglalkoztatás), de élénken foglalkoztat szerzőket a fordítás és a társadalmi nemek problémavilágának összekapcsolása is. Ebbe a sorba illik az információ-történeti látásmód is.

Az a kérdés, amelyet konferenciánk előadásain keresztül boncolgatunk, hogy az információ-történeti nézőpont hogyan jeleníthet meg izgalmakat a fordítástörténeti kalandozásokra vállalkozók számára. Közvetít-e sajátos inspirációforrást, segít-e újszerű nézőpontokig jutni, kínál-e termékeny fogalmi szótárt és modelleket,

amelyekkel régebbi eredmények újraértékelhetőek és új eredmények megfogalmazhatóak? Kedvcsinálónak néhány ilyen lehetőséget és nyitott problémát tekintünk át.

Az információtörténelemben nem a rögzített, továbbított, pontszerűen felfogott 'információ' a központi kategória, hanem az *információs viselkedés*, amely a cselekvés optimalizálására szerveződik. Individuálisan a környezet reprezentációját követően jelentésstruktúrákba rendezett információkat felhasználó döntésekkel, közösségi szinten a jelentéscserének és az ismeretek generációk és csoportok közti akkumulációjának a biztosításával. Az „információs tettet” követő cselekvés hatékonysága tehát a mérce: mindez a fordítástörténeti tárgyak esetében arra figyelmeztet, hogy nem a nyelvi transzfer lezáródása, hanem az e transzfer révén lehetővé váló jelentésműveleteket követő *cselekvések elemzése* adja a funkcionális keretet.

A fordítási hibák vagy jelentésvesztések esetében kézenfekvő és hálás feladat az átvitel deficitjének eredményeként előálló félreértésekből fakadó tragikus vagy kontraproduktív kimeneteket listázni (Szent Jeromos tévedésétől, aki miatt hosszú időn át ábrázolták Mózeszt szarvakkal a huszadik század diplomáciatörténetének számos epizódján át banális és hétköznapi orvosi, katonai és mérnöki hibákig, amelyek vége félrekezelte beteg, vereség vagy hibásan megépített szerkezet).

De hogyan mérhetőek az eredményes jelentés-átvitel eredményei? Hányféleképpen tipizálható a siker? Tetten tudjuk érné a magasabb szintű koordinációs hatékonyságot, az ismeretek új nyelvi közegben való terjedésének, a támogatott (gazdasági vagy kulturális) cserefolyamatok változásának a hatáskövetkezményeit? Milyen foratókönyvek követhetik a nyelvi közvetítés révén megnőtt, magasabb lélekszámú információközösségek (episztémikus közösségek) formálódását?

Hogyan lehetne tipizálni a jellegzetes információs helyzeteket a fordításigény szempontjából a jelenleginél alaposabban? Az előbeszéd fordításának azonnalísága és az írott szövegnek az időtől való elszakadása mellett milyen hibridek vannak? Miben más kisvilágok a 'specialistát' nélkülöző alkalmi vagy állandósuló többnyelvűség-környezetek és a nevezetes helyszínek (kikötők, kereskedelmi központok, diplomáciai csomópontok)? A külhonba utazók nyelvi támogatásának hány csatornáját tudjuk azonosítani? Miként illeszkedik a nyelvi közvetítés aktuális kihívásaihoz az univerzális

nyelvnek a történelem különböző időszakaiban újra és újra fellángoló keresése, a fordítás egyfajta antitéziseként?

Kiemelt téma lehet az információs szektor sajátos szereplőinek, *a fordítóknak és tolmácsoknak nyújtott információ-és tudásmenedzsment* (információ-és tudásszolgáltatások, képzés, technológiai támogatás – az algoritmizálásig és a mesterséges intelligencia bevonásáig bezárólag).

Érdekesen vizsgálhatóak a jelek és jelentések sajátos osztályai a tagolt és írott nyelveken belül: az idiómák, közmondások, személynevek, mesék, állat-és növénynevek, mesterségzavak, mérték-elnevezések és pénznevek nyelv-közi ozmózisai. És a nyelven kívüliek: gesztusnyelvek és szimbólumok, képek és ikonikus motívumok, dallamok.

Tekintsük ezt az első nekifutást, a műhelykonferenciánkat annak, ami: kísérletezésnek, hipotézis-generálásnak, egy párbeszéd kezdetének.

Irodalom:

Adamo, Sergia (2006): Microhistory of translation In: Bastin és Bandia, 2006: 81-100.

Arencibia Rodriguez, Lourdes (2006): The Imperial College of Santa Cruz de Tlatelolco. The First School of Translators and Interpreters in Sixteenth-Century Spanish America In: Bastin és Bandia, 2006: 263-275.

Bastin, Georges – Bandia, Paul (Eds) (2006): *Charting the future of translation history* Ottawa: University of Ottawa Press

Csizmadia, Dominika (2009): A fordítás mint a nemzetek közötti kapcsolatok vizsgálatának

lehetséges eszköze In: Cieger, András (Szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei* Atelier, Budapest, 2009:185-213.

D'hulst, Lieven (2014): *Essais d'histoire de la traduction. Avatars de Janus* Paris: Classiques Garnier

Delisle, Jean (1990): *Les alchimistes des langues. La Société des traducteurs du Québec, 1940–1990* Ottawa: Les Presses de l'Université d'Ottawa

- Delisle, Jean – Woodsworth, Judith (Eds.) (1995): *Translators Through History* John Benjamins Publishing Company/ UNESCO Publishing
- Hiller István (1991): A tolmácsper. A bécsi Haditanács működése és a Habsburgok tolmácsai a 17. század első felében *Történelmi Szemle* 3-4: 203-214.
- Jager, Rebecca K. (2016): *Malinche, Pocahontas, and Sacagawea: Indian Women as Cultural Intermediaries and National Symbols* University of Oklahoma Press
- Kármán, Gábor (2016): Zülfikár aga portai főtolmács *Aetas* (31) 3: 54-76.
- Ligeti Lajos: Egy XII. századi mandzsu-tungúz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése Budapest, MTA 1948 (Értekezések a Nyelv-és széptudományi osztály köréből)
- Loria, Laura (2017): *La Malinche: Indigenous Translator for Hernan Cortes in Mexico* Britannica Educational Publishing
- Petneki, Áron (1994): Középkori utazók, nyelvi korlátok *História* 9-10: 13-15.
- Pym, Anthony (1998): *Method in Translation History*. Manchester: St Jerome.
- Pym, Anthony (2000): *Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester: St Jerome.
- Pym, Anthony 2007: Cross-Cultural Networking: Translators in the French-German network of petites revues at the end of the nineteenth century. In Buzelin, Héléne – Folaron, Deborah (eds.), Special issue on Translation and Network Theories. *Meta* 52/4, 744-762.
- Pym, Anthony (2009): Humanizing Translation History *Hermes – Journal of Language and Communication Studies* 42: 23-48.
- Radó, György (1964): La traduction et son histoire *Babel* (10) 1: 15-16.
- Radó, György (1967): Approaching the History of Translation *Babel* (13) 3: 169-173.
- Rundle Christopher (2012): Translation as an approach to history *Translation Studies* (5) 2: 232-248
- Salmond, Anne (1989): Tribal Words, Tribal Worlds: the Translatability of *Tapu* and *Mana*
In: Marshall, Mac – Caughey, John L. (Eds): *Culture, Kin and Cognition in Oceania: Essays in Honor of Ward H. Goodenough* American Anthropological Association 1989: 55-78.
- Sawant, Datta G. (2013): History of translation *Research Gate*, January
https://www.researchgate.net/publication/271640678_History_of_Translation

Seruya, Teresa – Moniz, Maria Lin (eds) 2008 *Translation and Censorship in Different Times and Landscapes*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing

Székely, Tibor (2003): *A magyar bibliafordítások történetéből – 1500–1955*.

Irodalomtörténeti tanulmány Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár

Van Hoof, Henri (1991): *Histoire de la traduction en Occident* Paris, Edition Duculot

Venuti, Lawrence (1995): *The Translator's Invisibility. A History of Translation*

Routledge